

УДК 398(477):811.161.2(07)

Циганок О. О.

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
(м. Умань)*

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ КОМПОНЕНТ МОВОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН

***Анотація.** У статті проаналізовано рівень наповнення українознавчим змістом дисциплін мовознавчого циклу, що вивчаються студентами-філологами Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. На заняттях студенти не тільки здобувають мовну освіту – тут формуються їхні погляди, характер, мораль, інтереси, оскільки сучасна школа потребує не просто педагога-викладача, а творчого, креативного, мислячого вчителя, який би вільно орієнтувався у проблемах освітнього простору.*

***Ключові слова:** українознавство, концентр «Україна – мова», мовна освіта, мовна особистість, архетип, менталітет, кордоцентризм, філософія серця, українознавча освіта.*

***Аннотация.** В статье анализируется уровень наполнения украиноведческим содержанием дисциплин языковедческого цикла, которые изучаются студентами-филологами Уманского государственного педагогического университета имени Павла Тычины. На занятиях студенты не только получают языковое образование – тут формируются их взгляды, характер, мораль, интересы, поскольку современная школа нуждается не просто в педагоге-преподавателе, а в творческом, креативном, мыслящем учителе, который свободно ориентируется в проблемах образовательного пространства.*

***Ключевые слова:** украиноведение, концентр «Украина - язык», языковое образование, языковая личность, архетип, менталитет, кордоцентризм, философия сердца, украиноведческое образование.*

Annotation. *In the article was analyzed the level of filling in Ukrainoznavstvo content of linguistic disciplines that are learned by students of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University. The author examines the Ukrainian literary language as main constant in the development of Ukrainoznavstvo, which shows the processes of ethno saving and nation-building, gives the possibility to learn deeply history of formation and establishment of Ukrainoznavstvo as a science, demonstrates this process in the educational thought of Ukraine.*

Students get language education at the classes and also form their views, character, morality, interests; modern school needs not just teachers but creative and artistic thinking person who can solve the problems of educational space.

Keywords: *Ukrainoznavstvo, concener «Ukraine – language», language education, language personality, mentality, cordocentrism, philosophy of the heart, Ukrainoznavstvo education.*

Постановка проблеми. Важливою умовою формування професіоналізму майбутнього вчителя-філолога у ВНЗ є опанування і поглиблення знань з української мови, формування у студентів основних теоретичних знань із мови і літератури (це є важливим показником та запорукою готовності студентів до професійної діяльності – дослідницької, виробничої, викладацької).

З метою вдосконалення мовної освіти студентів-філологів, на наш погляд, варто: мову розглядати як один із основних чинників формування генофонду нації; підвищити мовленнєвий рівень студентів засобами українознавства, етнопедагогіки; розвивати у студентів потребу оволодівати народним мовним етикетом та ритуальними словесними формулами; формувати у майбутніх учителів-філологів т. зв. «академічне мовлення» та прагнення досконалого володіння ним; виховувати в юнаків і дівчат ставлення до діалекту як до храму духовності, як до мови наших предків.

О. Семеног вважає стрижнем усієї навчально-виховної системи в школі «формування української культуромовної особистості. З цією метою зміст лінгвістичної, літературознавчої, психолого-педагогічної, методичної підготовки

на кожному освітньо-кваліфікаційному рівні важливо спрямувати на виховання особистості, котра глибоко шанує українську мову й досконало володіє нею, обізнана з іноземними мовами, здійснює вивчення фольклорного і художнього тексту в культурно-антропологічному просторі, налагоджує діалог літературознавства з лінгвістикою, педагогікою, психологією, опановує виховні цінності рідного та інших народів, а також інноваційні педагогічні технології» [15, с. 7].

Вважаємо, що студент-філолог має бути повноцінною мовною особистістю, яка володіє нормами мовленнєвої поведінки, відповідає за власний мовленнєвий вчинок. «Він повинен уміти не просто розповідати чи відповідати на питання, а переконувати, вести за собою, врешті – мати потенціал для того, щоб стати взірцем для своїх майбутніх учнів» [1, с. 263].

Від уміння педагога спілкуватися, від його знань мовленнєвого етикету залежить успішність учнів, рівень їхньої загальної та мовленнєвої культури, рівень дисципліни в школі. Так, епістолярна спадщина письменників цікава для майбутніх учителів тим, що вона зорієнтована на народне мовлення українців певного часового відрізка, передає індивідуальну манеру листування. Відтак мовленнєвий етикет письменників є для студентів-філологів справжньою скарбницею знань про народ, його мораль, культуру почуттів, його невмирущість.

Предметом українознавства є «феномен українства, закономірності, досвід і уроки його етно-, націє-, державотворення, суспільного устрою, матеріального й духовного життя, формування і розвитку етнічної території (України)» [16, с. 5].

У сучасних умовах розвитку загальноєвропейських і глобалізаційних процесів взаємодії та інтеграції знання з української мови, літератури, історії, культури, особливостей їх викладання визначаються як один із пріоритетних напрямів освітньої діяльності держави. Успішна реалізація рекомендаційних документів Ради Європи з мовної освіти та принципів Болонської декларації в освітній системі України значною мірою залежить від рівня кваліфікації та професійної підготовки вчителя-словесника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема підготовки

майбутніх учителів-філологів висвітлено у працях Л. Базиль, Т. Бельчевої, О. Гуманкової, В. Денисенко, О. Земки, В. Коваль, О. Коник, О. Копусь, К. Павелків, О. Семенов, Ю. Тракоші, Є. Яковенко-Глушенкової тощо. Питаннями українознавчої освіти займалися С. Денисюк, С. Єрмоленко, П. Ігнатенко, Л. Касян, П. Кононенко, В. Личковах, І. Терешко, Є. Сявак, Т. Усатенко, Г. Філіпчук та ін.

Мета статті – проаналізувати рівень наповнення українознавчим змістом дисциплін мовознавчого циклу, що вивчаються студентами-філологами.

Виклад основного матеріалу. У «Білій книзі національної освіти України» наголошується на значенні мови в сучасному житті: «На часі не протистояння, не суперечка з приводу того, хто більше мов не хоче знати, а здійснення в освіті, а потім і в суспільстві, мовного прориву» [3, с. 26]. Здійснення його можливе лише за умови «коли кожен, хто навчається, знає державну – українську мову» [3, с. 26].

У сьогоденній політичній ситуації зростає роль української мови як концентра українознавства. Мета і завдання сучасного вчителя-філолога – вчасно і адекватно реагувати на суспільні потреби мовної освіти, забезпечити патріотичне виховання молоді. На вирішення їх спрямоване викладання української літературної мови у вищому навчальному закладі.

Практичне навчання мови завжди пов'язане із систематизацією понять фонетики (фонології), словотвору, лексикології, фразеології, морфології та синтаксису. Це все окремі розділи мовознавчої науки, яка впорядковує мовні елементи й пояснює їх дію у складному механізмі народження думки.

Майбутній учитель-філолог має навчитися володіти інструментом постійного відкриття таїни слова, знати історію мови, часову й просторову неперервність мовного національного простору, вміти наблизити до учнів сторінки давньої літератури живим звучанням сучасного слова. Студенти повинні усвідомити, що характер мови визначається не лише складом словника, а тим великим і неповторним полем асоціацій, що розгортається за вживанням кожного слова, його сприйманням представниками етносу [6, с. 49].

За визначенням П. Кононенка, «універсалізм української мови стає

виразом універсалізму української природи, історії, людини, нації і культури» [7].

Обґрунтовуючи концепцію «Україна – мова» в системі українознавства, П. Кононенко виходить із засад цілісного погляду на долю й характер української мови у зв'язку з долею народу; все багатство його Душі та історії, еволюції внутрішнього і міжнародного розвитку та розкриття повної і правдивої картини зародження сфер функціонування, долі мови означало б розкриття коду, генези, характеру й долі народу (від сім'ї, роду до нації і держави).

Таким чином, українська літературна мова є визначальною константою в становленні українознавства, оскільки розкриває процеси етнозбереження і націєтворення, дає можливість глибоко пізнати історію формування та становлення українознавства як науки, демонструє відображення цього процесу в педагогічній думці України.

Сучасне осмислення взаємодії мови, людського чинника та культурних цінностей відображене у концентрі **«Україна – мова»**. Українська мова у широкому сенсі є духовною ознакою, за визначенням В. Кононенка, вона є «складником духовної культури народу-носія цієї мови та культури» [8, с. 9].

І. Огієнко у праці «Українська культура» писав: «В самій мові нашій одбився дух нашого народу, по корнях слів можна довідуватись і про культуру нашу» [11].

Можемо з упевненістю стверджувати, що в українській мові збережено історію народу, що засвідчується дослідженнями вітчизняних мовознавців. Як зазначає П. Мовчан, «людина протистоїть Часові саме в Слові, і бореться з безпам'ятством, з ентропією Словом. Власне, Слово і є Пам'ять... Пам'ять відбирає і відстоює всі цінності, без яких людина ніщо. Хто зрікається рідної мови, той зрікається усієї духовної спадщини свого народу. Мова пам'ятає і зберігає таємниці, в ній прихований вищий зміст» [9, с. 162].

Отже, в українській мові, яка є не тільки засобом спілкування, а й містилищем історичної пам'яті, зберігається світ поетичних уявлень, мораль, етика, душа народу.

Тому концентр «Україна – мова» використовується на заняттях з усіх дисциплін мовознавчого циклу, як-от: історія української мови, стилістика, сучасна українська мова, історія української літератури, фольклор, міфологія, етнографія України та ін..

Наукові дослідження української літературної мови, шліфування її норми письменниками зміцнювало розуміння важливості її для народу, а разом з мовою – і літератури, традицій, культури, освіти.

Через мову людина засвоює культуру, утверджує її чи перетворює. І як кожна мова, так і кожна культура використовує специфічний апарат символів, завдяки якому впізнається суспільство [2, с. 31 – 32].

Розпочинаючи вивчення української мови, пропонуємо наголошувати на тому, що для подальшої розбудови української держави важливою передумовою є усвідомлення народом своєї національної ідентичності, на основі якої формується національна свідомість і самосвідомість, національний дух та етнічна ментальність. Основа її формування – мова.

Особливості українського менталітету, його основні характеристики привертають до себе особливу увагу й потребують детального дослідження, адже менталітет нації тієї чи іншої держави є чинником, який визначає подальший її розвиток і місце серед цивілізованих країн світу. А знання базових рис нації виконує прогностичну функцію та дає змогу, придивившись глибше до себе, зазирнути в майбутнє, адаптуватися до нього.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» зазначено, що термін «ментальність» походить від лат. *mentalis* – розумовий; *mens, mentis* – розум, думка, інтелект. Категорія ментальності пояснюється як інтелектуальні розумові здібності; психіка, психічна сила [5, с. 518]. Інші дослідники під ментальністю розуміють «структуру репрезентації знань у довгочасній пам'яті, яка відповідає структурі представленої ситуації й інтегрує інформацію всіх сенсорних систем і загальне знання про те, що є можливим у навколишньому світі. Ментальна модель ґрунтується на сприйнятті людиною світу залежно від самого світу і її знань, досвіду (тобто межі наших моделей є межами нашого світу)» [14, с. 380]. О. Антонюк визначає ментальність як

«відносно цілісну сукупність образів, уявлень, оцінок, ціннісно-смыслових утворень і «своєрідних правил життя», які є специфічним відображенням дійсності та зумовлені особливостями життєдіяльності індивіда, етносу, нації тощо в певному географічному й культурно-історичному середовищі» [13, с. 466].

В українському мовному обігу слово «менталітет» у значенні душі, вдачі, емоційності визначається як «світосприймання, світогляд, бачення світу, національний характер». Поширення цей термін набув не тільки в наукових працях, а й у публіцистиці.

Говорячи про національний менталітет розуміють, національний спосіб мислення, тобто те, як та чи інша нація розглядає й оцінює ті або інші явища дійсності. Менталітет формується упродовж усього існування нації та виявляється у стереотипах поведінки, прийнятті рішень, традиціях і звичаях. Він має конкретно-історичний характер, відповідає певним періодам розвитку суспільства, визначає стереотипне ставлення до навколишнього світу та забезпечує можливість адаптації до нього людини. У свідомості окремої людини менталітет суспільства представлений мірою, яка залежить від активності або пасивності її позиції у громадському житті.

Поняття «менталітет» належить до запозичених категорій, перенесених у наше суспільствознавство із зарубіжної соціології на початку ХХ ст. Це, на думку Н. Яцук, «засвідчує зіткнення людства з проблемою визначення міри цінності індивідуального людського досвіду у випадках, якщо цей досвід має руйнівні результати. Загроза світової війни поставила завдання відшукати такі важелі колективного світоопанування, які працювали б на самозбереження людства. І одним із таких чинників стала ментальність» [18, с. 6 – 7].

На початку ХХ ст. К. Юнг довів, що в основі людської психіки, крім індивідуального несвідомого, лежить значно глибший шар свідомості – колективне несвідоме. Його зміст складає набір архетипів (першообрази Матері-Землі, героя, мудрого старця тощо), які недоступні безпосередньому людському сприйняттю і усвідомлюються через їхню проекцію на зовнішні об'єкти. Архетип складає, ймовірно, базову структуру естетичної пам'яті, яка

зберігає досвід біологічного виду, накопичений у процесі цивілізації. Ця пам'ять пов'язана із вродженим механізмом поведінки, закодована у носіях спадковості – (генах) і генетично наближується до міфічного світосприйняття, до міфічного образу мислення, до символізму як способу пізнання дійсності [17].

Архетипи виявляють себе у вигляді символів (у міфах, фольклорі, обрядах, традиціях тощо) як узагальнений досвід наших предків. Головні з них – архетип Матері, тобто збірний образ жінки, архетип Батька, що визначає загальне ставлення до чоловіків. Етнічні архетипи українців сформовані під впливом ландшафту, клімату, рослинного і тваринного світу. Звідси здавна успадкований і збережений «генний набір» архетипів у фольклорі українців [10, с. 389]. Природа через геопсихічну зону створює в душі людини певні психозакладина, які згодом проявляються в її прагненні до постійного рухорозвитку, у сакралізації буття та творчих здібностях. Завдяки цим здібностям Природа дозволяє людині, і тільки їй, від покоління до покоління змінювати як сам процес створення чогось, так і витворений об'єкт.

Багатьом національним культурам притаманна філософська система або вчення, що найбільше характеризує її своєрідність та унікальність. Таким філософським вченням, яке виражає специфіку української національної культури і філософії, є «філософія серця».

Чимало дослідників розглядали проблему «філософії серця» та її місце в філософії та культурі України.

«Філософія серця» – вчення, яке виражає специфіку українського світобачення, основні характеристики національного світогляду та психології. Наполягання на важливості почувань-емоцій є давньою традицією української філософії. Науковці до типових рис національного душевного складу відносять «емоціоналізм», стверджують, що українській вдачі властива «сердечність». Емоціоналізм – надання високої оцінки відчуттям, своєрідне бачення природи, так би мовити, злиття з нею. Образ серця як центру емоційного життя людини уже виокремлюваний у Княжій добі, він присутній у народних піснях, казках, приказках [12]. Наприклад, за прислів'ями: «І горобець має серце», «Холодним

словом серця не запалиш» – можемо стверджувати, що витoki сердечності є досить давніми; і сьогодні українці користуються у побуті пареміями, що символізують сердечність сучасних українців [20].

Аналіз українських традицій, способу життя, світосприймання, мислення, фольклору та народного мистецтва у поєднанні з дослідженнями археологів, істориків, антропологів, етнографів та міфологів свідчить, що багатотисячолітній етногенез на терені України охоплює один і той самий сталий народ. Про це свідчить, на думку О. Братко-Кутинського, специфічна риса української етнографії – можливість реставрувати прадавні міфи, поєднуючи їх фрагменти, що збереглися у різних регіонах України. «Така спільність міфологічного мислення можлива лише за умов єдності процесу етнотворення, спільності енергоінформаційної основи суспільного розвитку місцевої людності протягом багатьох тисячоліть. Нічого подібного не можна зробити, наприклад, на території Росії, де суміш племен, народів і навіть рас створила суперечливу мішанину звичаїв, фольклору, способів життя і мислення» [4, с. 14].

Слов'янська культура формувалася у творчому діалозі візантійського християнства та слов'янської міфології, вже тоді виявилася тенденція, що трактувала серце як орган розуміння, як центр, що зводить воєдино думку, волю та віру. У «Слові про закон і Благодать» Іларіон писав, що коли князь Володимир задумав охрестити Русь, у нього в серці «засіяв розум» [19].

З прийняттям християнства серце починають розглядати переважно як орган, яким ми сприймаємо Бога і через який Бог спілкується з людиною, а також як центр морального життя і духовності.

Крізь призму кордоцентризму на заняттях старослов'янської мови та історії української мови вивчаються й аналізуються тексти «Києво-Печерського патерика», у якому увага авторів зосереджена на зображенні внутрішнього морального життя людини, її відчуттів і прагнень, що пов'язані із серцем, через яке до неї мовить Бог. «Корпус ареопагітики», перекладений у 1371 році на староукраїнську мову, дав могутній поштовх поширенню «філософії серця» в Україні, сприяла йому і діяльність філософів-полемістів XVI – XVII ст.

Філософія серця найяскравіше втілилась у працях П. Куліша. Душу українського народу у філософії митця становить національний дух, який є основою суспільного розвитку. Він має дві сторони: внутрішню – серце (почуття), що пов'язані з Україною, і зовнішню – мислення (розум), що пов'язані з іншими народами. Всі культурні ідеали письменника належать минулому, і тому він бажав, щоб народ від «великоруської літературної мови, яку накинули зверху, повернувся до української народної мови». Українська мова П. Куліша – це мова серця, як і кожна рідна мова взагалі, вона – єдиний порятунок української нації. Мова тісно пов'язана з ментальністю [4, с. 101], вона є «будівничим засобом культури», першокоренем духовності українського народу, його колективним світоглядом, своєрідним енергопроводом від однієї людини до іншої [9]. Забуваючи мову, народ втрачає ціннісні орієнтири, зв'язок із предками, рідною землею, позбавляє себе єдиного, даного Богом, способу залучення до духовно-культурних традицій свого народу. Результати спостережень соціологів дають можливість стверджувати, що «найвищий відсоток злочинів саме в містах зденаціоналізованих, у містах, де фактично українська мова відсутня, а російська помітно спотворена. ...Звуження сфери вжитку мови – це звуження зони духовності, це деградація, це, зрештою, зuboжіння Всесвіту...» [9, с. 157].

Проте найбільшого теоретичного обґрунтування «філософія серця» набула у творчості П. Юркевича, що виступив проти засад матеріалізму, який тоді вважався основою політичного радикалізму. Стаття вченого «Із науки про людський дух» викликала шквал критики. Був організований «хрестовий похід» проти «темноти й некультурності» (за словами Д. Чижевського), який очолили М. Чернишевський та його послідовники.

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» термін «серце» має таке значення: «1. Центральний орган кровоносної системи у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг. // Місце з лівого боку грудної порожнини, де розміщений цей орган. 2. Цей орган людини як символ зосередження почуттів, настроїв, переживань і т. ін. // Здатність почувати й розуміти інших; чуйність, сердечність. // Цей орган людини як символ

любовних почуттів, любовної прив'язаності. // *перен.* Внутрішній психічний світ людини, її настрої, переживання, почуття. // *з означ.* Сукупність якостей, рис, властивих певній особі; вдача людини. // *з означ.* Людина як носій тих чи інших рис, якостей. ** Брати [близько] до серця *що* – дуже перейматися чимсь, надавати чому-небудь великого значення, велике серце *у кого* – хтось дуже добрий, чулий, здатний гаряче й глибоко перейматися чим-небудь. Відійшло від (од) серця *у кого, кому* – комусь полегшало, хтось заспокоївся, перестав тривожитися, хвилюватися. **Всім серцем:** а) щиро, гаряче (любити, вірити і т. ін.); б) цілком, повністю; всім єством (розуміти кого-небудь, співчувати комусь), **гаряче серце:** а) (*у кого, чиє*) у когось дуже запальна, войовнича вдача; б) (*чиє, у кого*) у когось дуже чутлива вдача; в) (*хто*) чутлива, чуйна людина, **з відкритим серцем** – щиро, без упереджень, відверто (ставитися до кого-небудь, робити щось і т. ін.)» [5].

У мовознавчій підготовці студентів-філологів на особливу увагу заслуговують фольклорні тексти: замовляння, приказки, колядки, щедрівки, легенди, міфи, у яких закодовані правічні знання про довкілля.

Спілкування – важлива складова професійної діяльності вчителя-філолога. Його комунікативні якості, у поєднанні із професіоналізмом, кваліфікацією, культурою почуттів, індивідуально-вольовими та психологічними особливостями, складають зміст внутрішньої професійної культури. А тому мовній підготовці студентів на факультеті української філології приділяється особлива увага: на заняттях з української мови, з української літератури, під час практикуму з виразного читання, у ході вивчення педагогічної та академічної риторики.

Висновки. Підсумовуючи викладене, наголосимо ще раз, що проблема підготовки студентів-філологів до українознавчої роботи в школі не нова, вона має давню історію. Втім подальшого дослідження потребують такі аспекти проблеми, як: виховний потенціал українознавства в особистісному та професійному розвитку майбутніх учителів-філологів; українознавчий аспект літературної підготовки студентів-філологів; особливості використання

мовленнєвого етикету українців у процесі підготовки студентів-філологів до роботи в школі тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Академічна риторика : навч. посібник для студ. вищих навч. закладів / автор. кол. : Сивачук Н. П., Снігур І. М., Санівський О. М. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2013. – 375 с.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М., 1974. – 448 с.
3. Біла книга національної освіти України / Т. Ф. Алексеєнко, В. М. Андрущенко, Г. О. Балл [та ін.] ; за заг. ред. акад. В. Г. Кременя ; НАПН України. – К. : Інформ. системи, 2010. – 342 с.
4. Братко-Кутинський О. Феномен України : наукове дослідження / О. Братко-Кутинський. – К. : [б. в.], 2008. – 301 с. : мал.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
6. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд : монографія / С. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.
7. Кононенко П. П. Українознавство : навч. посібн. / П. П. Кононенко. – К. : Заповіт, 1994. – 320 с.
8. Кононенко В. І. Мова у контексті культури : монографія / В. Кононенко. – К. : Івано-Франківськ : Плай, 2008. – 390 с.
9. Мовчан П. Мова – явище космічне : есе, літературно-критичні статті / Павло Мовчан. – К. : Всеукр. т-во «Просвіта», 1994. – 168 с.
10. Мойсеїв І. Храм української культури : (філософія семіосфери) : посібн.-досл. / І. Мойсеїв ; Всеукраїнський фольклорно-етнографічний центр «Рідна хата». – К., 1995. – 464 с. : іл. – Бібліогр.: с. 464.
11. Огієнко І. Українська культура : коротка історія культурного життя українського народу / Іван Огієнко. – К. : Абрис, 1991. – 272 с.
12. Подольська Є. А. Культурологія : навч. посібн. / Є. А. Подольська, В. Д. Лихвар, К. А. Іванова. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К. : Центр навчальної

літератури, 2005. – 392 с.

13. Політологічний словник : навч. посібн. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Головатого та О. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.

14. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К., 2010. – 844 с.

15. Семеног О. М. Українська культуромовна особистість учителя (шляхи її формування в системі професійної підготовки) : монографія / О. М. Семеног / За ред. Л. І. Мацько. – К., 2007. – 303 с.

16. Українознавство : навч. прогр. нормативної дисц. для вищих закл. освіти. – К. : Генеза, 1997. – 32 с.

17. Юнг К. Г. Душа и миф. Шесть архетипов / К. Г. Юнг; Пер. А. А. Спектор. – Мн.: Харвест, 2004. – 400 с.

18. Яцук Н. Є. Українська ментальність як феномен етногенетичного та соціокультурного буття народу : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Наталія Євгенівна Яцук ; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 16 с.

19. http://www.filosof.com.ua/Jomel/M_52/Dubrovina.htm.

20. http://www.nbuv.gov.ua/porial/soc_gum/naukma/Tik/1997_2/05_mojsejv_ik.pdf.